

ERKEN İSLÂM TOPLUMUNDA ZENGİNLER ve FAKİRLER

Ramazan ALTINAY*

ÖZET

Zenginler ve fakirler, tarihin neredeyse her döneminde biri en altta, diğeri ise en üstte olmak üzere toplumların temel ve dikkat çekici iki ana sosyal tabakasını / sınıfını oluşturmuşlardır. İslâm, servetin aşırı ve toplumsal dengeye zarar verecek derecede belirli ellerde toplanmasına izin vermese de bu iki sınıf, İslâm toplumlarının da her zaman temel gerçeği olmayı sürdürmüşlerdir. İşte biz bu çalışmamızda, Emeviler dönemi ağırlıklı ve merkezi olmak üzere erken İslâm toplumundaki zenginlerin ve fakirlerin durumlarıyla, zenginlik ve fakirlik ölçüleriyle ilgili hususları inceleme konusu yapacağız. Özellikle de Emevilerin teb'ası arasında sosyal adaleti yaygınlaştırıp yaygınlaştıramadığını tespit etmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Zengin, Fakir, Servet, Sosyal Adalet, Zenginlik Ölçüsü, Diyet Bedeli.

ABSTRACT

THE RICH and THE POOR IN EARLY ISLAMIC SOCIETY

The rich and the poor have been formed, almost in all of historical periods, communities's two basic and striking fundamental social stratum / rank which one were located in lowest and another one in uppermost level in society. Although Islam don't permit to be collected wealthy in certain hands / individuals extravagantly and in a degree whic may cause damage to the social balance, this two ranks have been sustained every time to become basic and principal fact of Islamic societies. Here, in this our present study, we are going to examine mainly and focusing on the Umayyad periods, subjects which are connected with the rich and poor's states and criterion of wealthy and poverty in early Islamic societies. Especially, we are going to try to determine that Umayyads had generalized social justice among their subjects or had not.

Key Words: Rich, Poor, Wealthy, Social Justice, Criterion of Wealthy, Blood Money.

* Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fak. İslâm Tarihi. raltinay@yyu.edu.tr

GİRİŞ

Emeviler döneminde İslâm toplumunun bazı özelliklerine göre çeşitli sosyal tabakalarından bahsetmek mümkündür. Nitekim biz, bir çalışmamızda bu yarı esnek toplumsal tabakaları çeşitli tasniflere göre anlatmaya çalıştık.¹ Çünkü Emevî sosyal sınıfları arasındaki gözle görülür bu farklılıklar kanaatimize göre çeşitli açılardan, asalet/soy, servet ve toplumsal saygınlık; kölelik ve özgürlük; Müslümanlık ve gayrimüslimlik; erkeklik ve kadınlık² şeklinde ele alınabilme özelliği taşımaktadır. Bu makalede ise biz genel olarak erken İslâm toplumuna ve özel olarak ise Emevî toplumuna servet açısından yaklaşım servetin toplumsal yansımalarını, onun göstergesi olan zenginlik ve fakirlik durumlarını ele alacak ve devletin bu iki kesim arasında sosyal adaleti sağlayıp sağlayamadığını değerlendireceğiz. Zira erken dönem İslâm toplumdaki bazı siyasî hadiselerin anlaşılması, bir yönüyle toplumdaki ekonomik dengelerin bilinmesine bağlıdır. Bu sebeple, ekonomik durumun en açık göstergesi olan zenginlik (zenginler) ve fakirliğe (fakirlere) daha yakından bakılması ve adeta mercek altına alınması, başka bir deyişle sosyo-ekonomik tarihinin ele alınması, araştırma konusu yaptığımız dönemde karanlık kalmış birçok noktanın aydınlatılmasına hizmet edebilecektir.

Öncelikle belirtmeliyiz ki servet ve zenginlik, kınanmadığı ve kötü görülmediği gibi İslâm toplumunda tek saygınlık ölçüsü de değildir. Zenginliğin insan yaşamında sayısız kolaylıklar sağladığı³ şüphesiz ise de toplumsal konum ve saygınlık bakımından, özellikle üst (aristokrat) tabakada yer almak için belirleyici bir ölçüt olduğunu söylemek zordur.

Ancak, her toplumda olduğu gibi servet, İslâm toplumunda da meşrû bir temele dayandığı müddetçe her dönemde saygı-değerlik ölçülerinden birisi olmuştur. Dolayısıyla servet ve zenginlik ile aristokrat tabakaya mensup olmanın paralel şeyler olduğunu söyleyebiliriz. Fetihlerle büyük servetlerin sahibi o-

¹ Geniş bilgi için bk. Ramazan Altınay, *Emevilerde Günlük Yaşam*, Ankara 2006, s. 29-49.

² Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, (trc. Yavuz Alagan), İstanbul 2000, s. 150.

³ Câhız, tüccârların zenginler olarak rahat bir yaşantı içinde olduklarını belirtir. Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb (h. 159-255), *Resâilü'l-Câhız*, I-IV, (thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Beyrut 1991/411, "Medhu't-Ticâre ve Zemmü Ameli's-Sultân", *Resâil*, IV, 254.

lan zenginler, büyük arazilerin, geniş çiftliklerin, sayısız kölelerin, büyük ve güzel köşklerin ve konakların mâliki de olmuşlardır. Şehirlerde biriken servetin çok büyük bir kısmı bunlara aittir.⁴ Şimdi servete sahip oldukları gibi, güç ve iktidarı da genellikle elinde buluduran ya da güç ve iktidar sahiplerine yakın olan ve bu sebeple topluma yön veren ve tarihe daha fazla konu olan zenginlere, bu özellikleri sebebiyle önce; ondan sonra da güçleri olmadığı gibi dilleri de her zaman kısa ve etkisiz kalan fakirlere olmak üzere, daha yakından bakalım.

a. Zenginler

Tam bir ölçüsünü çıkarmak mümkün olmasa da, Hz. Peygamber döneminde zenginliğin yaklaşık ölçüsü, yani alt sınırı 40⁵ ya da 50 dirheme sahip olmak idi.⁶ Bu yüzden 50 dirheme ya da 5 dinâra sahip olan kişinin zekât ya da fitır sadakası alması helâl görülmemiştir.⁷ Tabî ki bu zenginlik alt sınırı, kişinin 40-50 dirhemi dışında, kendisi ve ailesinin barınacağı bir evi, bineği, giyecekleri ve hizmetçisini de içine almaktadır.⁸ Hz. Ömer de, 40-50 dirhemi zenginlik ölçüsü olarak esas almıştır.⁹

İslâm âlimlerinin bir kısmı, Hz. Peygamber'den beri belirlenen 50 dirhem zenginlik alt sınırını esas alarak, devletin yardımda bulunacağı muhtaç (fakir) kişiye 50 dirhemden fazla yardım yapılmasını uygun görmemişlerdir.¹⁰ Çünkü genel kurala göre 50

⁴ Gerlof Van Vloten, *Emevîler Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şîa ve Mesih Akîdeleri Üzerine Araştırmalar*, (trc. Mehmed S. Hatiboğlu), Ankara 1986, s. 16; Yusûf Huleyf, *Hayatü's-Şî'r fî'l-Kûfe ilâ Nihâyeti'l-Karnî's-Sânî li'l-Hicre*, Kâhire 1968/1388, s. 471.

⁵ Hz. Peygamber 1 okkadan bahsetmektedir ki, bilindiği gibi bu da 40 dirheme muâdildir. Bunu 4 dinâr olarak da düşünebiliriz. Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm (hö. 224), *Kitâbu'l-Emvâl*, (thk. Muhammed Halil Hirâs), Kâhire 1981/1401, s. 490, 493.

⁶ Hz. Peygamber başka bir yerde, yiyip içeceği olan kişinin zengin olduğunu da söylemiştir. (Ebû Ubeyd, s. 491). Serahsî'nin rivayetine göre Hz. Pegamber'e, zengin kim olduğu sorulmuş, o da, 50 dirheme sahip olan kişidir, diye cevap vermiştir. Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed (hö. 482), *Kitâbu'l-Mebsût*, I-XXX, İstanbul 1982-1983, III, 14.

⁷ Ebû Ubeyd, s. 489-490. İslâm âlimleri de, zengin ile fakir arasındaki farkı 50 dirhem olarak ya da, kişinin zekât vermesinin gerekip gerekmediğine bakarak, zenginlik alt sınırını belirlemişlerdir. Bu duruma göre, 200 dirhemi ya da 20 dinârı olan kişi zengin sayılmıştır. Ebû Ubeyd, s. 493, 496.

⁸ Ebû Ubeyd, s. 494.

⁹ Ebû Ubeyd, s. 490.

¹⁰ Ebû Ubeyd, s. 497-498.

dirhemlik paraya sahip olan kişi, zaten zengin sayılmakta¹¹ ve ona bu miktardan fazla yapılacak ödemeler, ihtiyaç sınırını aşma olarak değerlendirilmekteydi. Bir kısmı ise, devletin ihtiyaç sahibine yapacağı yardımın azamî ölçüsünde, nisâb miktarını¹² (bu, aynı zamanda onlara göre gerçek zenginlik ölçüsüdür), yani 200 dirhemi esas almışlardır. 200 dirhemi olana, zekât ya da fitır sadakası verilemeyeceğini söyledikleri gibi, bir kişiye 200 dirhemden daha fazla yardım yapmayı da uygun görmemişlerdir.¹³

Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz de, Hz. Peygamber döneminde belirlenen ve Râşid halifeler döneminde de kabul gören yukarıda sınırları belirtilen zenginlik alt limitini esas almıştır. “Kişinin oturacağı bir evi, işlerini görecekle hizmetçisi, bir bineği, evine sereceği yaygısı olması gerektiğini, bunlara sahip olmanın mutlaka her Müslümanın hakkı olduğunu”¹⁴ belirtmiştir. Bilindiği gibi bu hususlar günümüzde de insanca yaşamının gerekleri olarak görülen ve bir sosyal devlette vatandaşların sahip olması istenen şeylerdir.

Elde ettiğimiz çeşitli bilgilerden, Emevîler döneminde normal bir ailenin geçiminin 50 ilâ 90 dirhem arasında sağlanabildiğini söyleyebiliriz.¹⁵ Adam Mez¹⁶ ise, Abbâsiler döneminde (IV./X.

¹¹ Eğer kişinin borçları varsa, 50 dirhem üzerinde yardımda bulunulabilir. Ebû Ubeyd, s. 498.

¹² Kişinin zekât verecek duruma gelmesi.

¹³ Tabî ki, borcu olan kimseye, ayrıca borcu miktarınca yardımda bulunulabilir. Ebû Yûsuf (ö. 182/798), *Kitâbu'l-Harâc*, (trc. Mütercimzâde Muhammed Atâullâh Efendi; sadeleştiren: İsmail Karakaya), Ankara 1982, s. 302-303; Ebû Ubeyd, s. 498. Ayrıca bk. Serahsî, III, 13-14.

¹⁴ Ebû Ubeyd, s. 495.

¹⁵ Velîd b. Abdülmelik’in adamlarından birisi, bir adama, geçimi için ayda kaç paraya ihtiyacı olduğunu sormuş, o da, 50 dirhem olarak bildirmiştir. (Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö. 892/279), *Ensâbu'l-Eşrâf*, I-XIII, (thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî), Beyrut 1996/1417, VIII, 88). Hilâfete geçtikten sonra sade yaşantısıyla tanıdığımız Ömer b. Abdülaziz’in günlük geçimi için 2 dirhemden yettiği belirtilir. (İbnu'l-Esir, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvâhid eş-Şeybânî (ö. 1232/630), *İslâm Tarihi-el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, I-XII, (trc. Komisyon), İstanbul 1985, V, 60.) Yine biz, Emevîler dönemi şairi Ukayşir'in günde üç dirheme geçtiğini, bir dirheme binek kiraladığını, bir dirheme içki aldığını ve bir diheme de karnını doyurduğunu biliyoruz. İsfehânî, Ebu'l-Ferec, Ali b. Hüseyin (h. 284/356), *Kitâbu'l-Eğânî*, I-XXIV, (thk. Komisyon), Beyrût 1963-1972, XI, 264-265.

¹⁶ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti-İslâm'ın Rönesansı*, (trc. Salih Şaban), İst. 2000, s. 433.

yüzyılda) bir karıkocanın yıllık 300 dirhemle Musul kentinde geçinebildiğini belirtir ki, bize göre bu veri tek başına hüküm verecek ve genelleme yapacak yeterlikte değildir. Kanâatimize göre, Abbâsî çağında da –bölgeden bölgeye değişebilmekle beraber- en azından bizim Emeviler için belirttiğimiz aylık 50-90 dirhem civarında olması muhtemel gözükmektedir.

Râşid halifeler döneminden itibaren fetihlerle birlikte genel olarak İslâm toplumunun bazı kesimlerinde muazzam bir servet artışının meydana geldiği görülmektedir.¹⁷ Nitekim fetihlere katılanların, elde edilen ganîmetlerle ekonomik gücü ve refahı iyileşmiş; özellikle de eskiden beri tüccâr karakterleriyle tanınan Kureyş asilzâdeleri, ganîmetten ve yıllık maaştan elde ettikleri serveti değerlendirmesini iyi bilmişler ve zenginliklerine zenginlik katmışlardır. Mekke, Medîne, Basra, Kûfe, Şam vb. şehirlerde zenginlik ve varlık göstergesi olan ve dönemin şartlarına göre debdebeli sayılabilecek saraylar, mâlikâneler yapılmaya başlanmıştır.

Böylece Müslümanlardan birçok kimse, dolan devlet hazinesinden aldıkları maaş, savaşlarda elde ettikleri ganîmetler ve Hz. Osman döneminde kimilerinin lehine çalıştırılan ıktâ sistemi sayesinde çok zengin olmuşlardır. Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir döneminde zenginlerin sayısı sınırlı iken, bu dönemde –ve muhtemelen Hz. Ömer döneminde de- sayısız zengin türemiştir. Bazıları, dikkat çekecek şekilde çok fazla miktarda servete ulaşmıştır. Hz. Ömer'in şahsiyetinin etkisiyle tesiri toplumsal yaşantı üzerinde fazlaca kendini belli etmeyen zenginliğin, Hz. Osman döneminde etkileri açıktan görülmeye başlanmıştır.¹⁸ Hz. Osman'ın, Hicâzlı zenginlerin diğer şehirlerde elde ettikleri servetlerle yeni verimli araziler satın alabilmelerine imkân sağlaması, birçok zen-

¹⁷ İleriki sayfalarda servetleri hakkında bilgiler vereceğimiz sahâbe ve diğerlerinin servetleriyle ilgili geniş ve toplu bilgi için bk. Kettânî, Muhammed Abdülhayy, *et-Terâtibu'l-İdâriyye-Nizâmu'l-Hukûmeti'n-Nebeviyye*, (I-II), Beyrut ts, II, 397-404; Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdâriyye-Hz. Peygamber'in Yönetimi*, (I-III), (trc. Ahmet Özel), İstanbul 1990-1993, III, 198-204.

¹⁸ Mesûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (hö. 346), *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, I-IV, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Beyrût ts, II, 341-342; Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I-V, (trc. Zeki Meğamiz), İstanbul 1971, IV, 85; Muhammed Dayfullâh Batâyine, *el-Hayatü'l-İkitâsâdiyye fî Sadri'l-İslâm*, Ürdün 1407/1987, s. 114.

ginin Kûfe ve Basra gibi Irak şehirlerinde, arsa, çiftlik ve arâzi sahibi olmalarına sebep olmuştur.¹⁹

Özellikle Emevîler dönemine gelindiğinde ise, Mekke ve Medîne'nin eşrâfına mal ve para yağmaya, konaklar ve saraylar inşa edilmeye, eğlence ve müzik yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu zenginler, aynı zamanda Şam ve Mısır'da konaklar ve mâlikhâneler yaptırıyorlar; altın ve gümüş kaplardan yiyip içiyor, ipekli ve en kaliteli, süslü ve nakışlı elbiseler giyiyorlardı.²⁰

Bazılarının zenginliği ve sahip olduğu serveti o kadar dikkat çekici bir durumdaydı ki bir Kûfelinin, eşyalarını ve hizmetçilerini 1.000'den fazla deveye taşıtarak harbe gittiği görülüyordu.²¹ İnhisar kanunsuzdu, ama geliyordu. Hz. Ömer'in ölümünün üzerinden uzun bir zaman geçmeden yüksek Arap tabakaları (eşrâf) ve özellikle çocukları büyük servet toplamış olarak emirlerindeki yüzlerce köle ile lüks bir hayat sürmekteydiler.²² Ancak, bütün bu zenginliklere rağmen, sahâbeden çoğu, tıpkı Hz. Ömer gibi, şahsî hayatlarında lükse dalmadılar, eski mütevâzî hayatlarına devam ettiler. Bu servetlerini, çocukları, ailesi, akrabaları ve fakirlerle cömertçe paylaştılar.²³ Belirttiğimiz gibi bazıları ise aynı duruşu gösteremedi; kibir, gösteriş ve lükse daldı.²⁴

Hz. Peygamber'in arkadaşlarından arâzilere, köşk ve villalara, hadsiz hesapsız servete sahip olduğu belirtilen bazı kişilerin arkalarında bıraktıkları maddî zenginlik, ilk fetihler sonrası durumu yeterince anlatmaktadır:

Halife olmadan önce de dönemin genel şartlarında çok zengin olduğu belirtilen Hz. Osman öldüğünde, 150.000 (yüz elli bin) dînâr ve 1.000.000 (bir milyon) dirhem nakit para bırakmıştı. Vâdî'l-Kurâ, Huneyn ve diğer yerlerdeki çiftliklerinin fiyatı, 100.000 (yüz bin) dînârı buluyordu. Bunun yanında 1.000 tane kölesi, sayısız at ve devesi vardı.²⁵ Ancak o, servetinin büyük bir bölümünü İslâm uğruna harcamaktan da çekinmedi.

¹⁹ Van Vloten, s. 16; Huleyf, s. 162.

²⁰ Dayf, s. 145.

²¹ Van Vloten, s. 16.

²² Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, (trc. Orhan Bahaeddin), İstanbul ts., s. 40.

²³ Abdullâh b. Ömer şöyle demektedir: "Uhud dağı altın olarak benim olsa, sayısını bilsem, zekâtını versem, bundan hoşnutsuzluk duymaz, beni aldatacağından korkmazdım". Kettânî, (trc. Ahmet Özel), I, 9.

²⁴ Batâyine, s. 114-115.

²⁵ Mesûdî, II, 341-342; Zeydan, IV, 85; Batâyine, s. 114.

Hız. Ali, Hız. Ömer'in Yenbu'da kendisine ıktâ olarak verdiği arâziden başka, aynı yerde, Abdurrahmân b. Sa'd b. Zürâre'den 30.000 (otuz bin) dirheme arâzi satın almıştı. Medîne ve Yenbu'da tarım yapılan arâzileri bulunmaktaydı. Yenbu'daki arâzisinde kazdırdığı kuyudan²⁶ deve boynu hacminde su çıkmaktaydı. Hız. Ali'nin, Medîne'deki Akik mevkiinde, Fedek, Harretü'l-Riclâ ve Vâdî'l-Kurâ'da da arâzileri vardı. Hız. Ali'ye ait bu arâzilerde sayıları yirmiye ulaşan kuyular bulunmaktaydı.²⁷

Zübeyr b. el-Avvâm'ın²⁸ çeşitli şehirlerde köşkleri (Medîne'de 11 ev, Basra'da 2 ev, Kûfe'de 1 ev, Mısır'da -Fustât ve İskenderiye'de- 1'er ev),²⁹ 1.000 atı ve 10.000 kölesi vardı.³⁰ İbn Sa'd, Zübeyr'in hanımlarından her birine düşen (sekizde bir) miras payının 275.000 dirhem olduğunu ifade eder.³¹ Onun bu bıraktığı servetini, katılmış olduğu savaşlarda elde ettiği belirtilir.³² Bunun yanında 170.000 dirheme satın aldığı bir ormanı (koruluğu), oğlu Abdullâh 1.060.000 (bir milyon altmışbin) dirheme³³ satmıştır.³⁴ Zübeyr b. Avvâm'ın bütün serveti, İbn Sa'd'ın bildirdiğine göre, 35.200.000 (otuz beş milyon ikiyüz bin) dirhem idi.³⁵ Görüldüğü

²⁶ Burası 'el-Buğaybiğa' (derin olmayan, yüzeyde olan kuyu) olarak bilinir. Öyle anlaşılmaktadır ki, burada birden fazla kuyu vardı. Bk. Batâyine, s. 96.

²⁷ İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer en-Nemirî (h. 173-262), *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*, I-IV, (thk. Fehîm Muhammed Şeltût), Cidde 1394, I, 219-221; Batâyine, s. 96. Hicâz gibi suyun kıt olduğu bir bölgede bu hacimde suyun çıkması, zikretmeye değerdir.

²⁸ Öldüğünde nakit para bırakmadığı, ancak büyük bir koruluk ve ederi oldukça yüksek gayr-i menkuller bıraktığı belirtilir. Nüveyrî, Şihâbuddîn Ahmed b. Abdülvehhâb (h. 677-733); *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, I-XVIII, Kâhire 1923-1955; *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, XIX-XXVII, (thk. Komisyon), Kâhire 1975-1985, XX, 97.

²⁹ İbn Sa'd, Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî el-Basrî (h. 230), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VI, (tlk. Süheyl Keyyâlî), Beyrût 1994/1414, II, 116, 117; Mesûdî, II, 342; Nüveyrî, XX, 97; Batâyine, s. 114; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî-Asru'l-İslâm*, Kâhire ts., s. 139.

³⁰ Mesûdî, II, 342; Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab kable'l-İslâm*, I-X, II. Baskı, 1993/1413 byy., VII, 311; Batâyine, s. 114; Dayf, s. 139.

³¹ İbn Sa'd, II, 117. Nüveyrî, her hanımına 1 milyon 200 bin dirhem düştüğünü söyler. Nüveyrî, XX, 99.

³² İbn Sa'd, II, 116.

³³ Nüveyrî 1 milyon altıyüz bin dirheme sattığını söyler. Nüveyrî, XX, 98.

³⁴ İbn Sa'd, II, 116.

³⁵ İbn Sa'd, II, 117. Nüveyrî, Buhârî'nin, Sahîh'inden aldığı bilgiye göre 50 milyon 200 bin dirhem olduğunu belirtir. (Nüveyrî, XX, 99). Kendi topladığı bilgilere göre ise, 59 milyon 800 bin dirhem olduğunu söyler. (Nüveyrî, XX, 100). Farklı bir rivâyet için bk. İbnu'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebû'l-Ferec

gibi, kaynaklarda onun servetiyle ilgili bilgiler farklılıklar arz etmektedir. Ancak, kesin olan şu ki, büyük bir servetin sahibi idi. Oğlu Abdullâh, mîrâsını 4 yıl bölüştürmemiş, her hac mevsiminde babasından alacağı olanların gelip almasını ilân etmiştir. Bilinen borcu, 220.000 dînâr (yak. 2 milyon 200 bin dirhem),³⁶ yanındaki nakit parası ise 50.000 dînâr (yak. 500.000 dirhem) idi.³⁷

Ticaretten en iyi anlayan ve bu sebeple Müslümanlar arasında en zenginlerden birisi haline gelen sahâbe *Abdurrahmân b. Avf*ın da 100 atı, 30.000 koyunu,³⁸ 1.000 devesi ve 100.000 (1.912.000 dolar) dînârı³⁹ ve baltalarla kırılan altınları vardı. Hanımlarından birisine düşen miras (sekizde bir) nakit olarak 80.000 (seksen bin) dirhemdi. Üç tane hanımı olduğu belirtildiğine göre, sadece hanımlarına düşen pay, 240.000 dirhem eder.⁴⁰ Cüruf denilen yerde 20 tane 'nâdih'⁴¹ vardı.⁴² Medîne'de sonradan mâlikhâne hâline dönüştürdüğü, bir ev yaptırmıştı.⁴³ Buna rağmen Abdurrahmân b. Avf, oldukça cömert biriydi. Hz. Peygamber döneminde malının yarısını Allah yolunda harcamıştır. Yine 40.000 dînâr (yak. 400.000 dirhem) tasaddukta bulunmuş ve 500 atıyla birlikte 500 savaşçıyı donatmıştır. Ayrıca, 30.000 köle âzâd etmiş ve Bedir savaşına iştirak eden 100 kişiden her birine karşılıksız olarak 4.000 dînâr (yak. 40.000 dirhem) vermiştir.⁴⁴ Zikredilen bu miktarların, Emeviler döneminde bir kişinin bir aylık ortalama geçim standardının 50 ila 90 dirhem arasında

Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed (hö. 597), *Telbîsü İblîs*, Mısır 1340, s.191.

³⁶ Nüveyrî, XX, 98.

³⁷ Mesûdî, II, 342; Batâyine, s. 114; Dayf, s. 139.

³⁸ 10.000 olduğu da söylenir. Mesûdî, II, 342-343; Cevâd Ali, VII, 311; Batâyine, s. 114.

³⁹ Mesûdî, II, 342-343; Nüveyrî, XIX, 351-352; Batâyine, s. 114; Durant, s. 16; Dayf, s. 139.

⁴⁰ İbn Sa'd, II, 136; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî (ö: 276/889), *el-Maârif*, (thk. Servet Ukkâşe), Kâhire 1981, s. 236; Nüveyrî, XIX, 351-352; Muhammed İlyâs Abdülğâni, *Buyûtu's-Sahâbe havle'l-Mescidi'n-Nebeviyyi's-Şerîf*, Medine 1420/1999, s. 109.

⁴¹ Nâdih, esasen kuyudan su çeken devedir. Ancak anlaşıldığına göre, hem kuyuya, hem sulamaya, hem deveye ve hem de âlete işaret etmektedir.

⁴² Nüveyrî, XIX, 351-352; Cevâd Ali, VII, 311.

⁴³ Mesûdî, II, 342-343; Batâyine, s. 114.

⁴⁴ Cevâd Ali, VII, 310-311.

değiştiğini hatırladığımızda ne anlam ifade ettiği daha iyi anlaşılır.

Talha b. Ubeydullâh, Irak'taki arâzisinden her gün 1.000 (bin) dînâr gelir elde etmekteydi.⁴⁵ Öldüğünde miras olarak bıraktığı mal ve servet 30 milyon dirhem değerindeydi.⁴⁶ Sürrât nâhiyesindeki geliri ise, Irak'takinden daha fazlaydı. Kûfe ve Medîne'de, malzemesi⁴⁷ tuğla, kerpiç, kireç ve sâc ağacından olan evleri vardı.⁴⁸

Zeyd b. Sâbit'in, baltayla kırılan altın ve gümüşlerinin yanında, çiftliklerinin ve diğer mallarının değeri 100.000 (yüz bin) dînârı bulmaktaydı. Onun da Medîne'de, üst katında balkonları bulunan, içi ve dışı kireçle sıvanmış mâlikhânesi vardı.⁴⁹

Mısır fatihi ve Muâviye döneminde de Mısır valiliğini bir müddet sürdüren *Amr b. el-Âs*, muazzam bir servetin sahibiydi. Ölümünden sonra 325.000 dînâr (yak. 3.250.000 dirhem) nakit para ile, 200.000 dînâr (yaklaşık 2.000.000 dirhem) olarak hesaplanan Mısır geliri bırakmıştır. Bunun yanında, sahip olduğu köşkler, bahçeler, köleler ve arâziler bulunmaktaydı.⁵⁰ Mısır'daki meşhur çiftliğinin değeri ise 10.000.000 (on milyon) dirhemdi.⁵¹ Tâif kentinde yer alan el-Vahat köyünde, değeri 100.000 (yüzbin) dirhem olarak belirtilen ve 100.000 (yüzbin) ağaçtan meydana gelen bir üzüm bağı bulunmaktaydı. Anlatıldığına göre, VI/XII. yüzyılda bile Mekke ve Tâif şehrinin bütün üzüm ihtiyacı, bu adı geçen köyden karşılanmaktaydı.⁵²

Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın el-'Akîk mevkiinde büyük ve yüksekçe bir konağı vardı. Bu konağın üst katında balkonlar bulunmaktaydı.⁵³

Ya'lâ b. Münye'nin bıraktığı mîrâs, 300.000 (üç yüz bin) dînârdı.⁵⁴

⁴⁵ Nüveyrî, XX, 89; Cevâd Ali, VII, 311.

⁴⁶ Abdülhâlık Bâkır, "Basra", *DİA.*, İstanbul 1992, V, 110.

⁴⁷ Bu malzemeler, o gün için en pahalı ve kaliteli yapı malzemeleriydi.

⁴⁸ Mesûdî, II, 342-343; Batâyine, s. 114.

⁴⁹ Mesûdî, II, 342-343; Batâyine, s. 114.

⁵⁰ Mesûdî, III, 32. Onun servetiyle ilgili geniş bilgi için bk. Adem Apak, *İslâm Siyâset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, Ankara 2001, s. 232-233.

⁵¹ Mesûdî, III, 32.

⁵² Abdülhâlık Bâkır, *Ortaçağ İslâm Dünyasında İtihat, Gıda, İlaç Üretimi ve Taşışi*, Ankara 2000, s. 247-248.

⁵³ Mesûdî, II, 342-343; Batâyine, s. 114.

Bu saydıklarımızın dışındaki daha pek çok kişi, hatta grup fetihler sebebiyle eline geçen malı rasyonel bir şekilde çoğaltmasını bilmiş ve servetine servet katmıştır. Böylece toplumda mal ve para, servet ve zenginlik artınca, fiyatlar da buna paralel olarak yükselmiştir. Bilindiği gibi Hz. Peygamber döneminde diyet bedeli 100 (yüz) deve idi. Bir deve ise, 40 dirhem civarında etmekteydi.⁵⁵ Dolayısıyla diyet bedeli, 4.000 (dört bin) dirhem kıymetindeydi.⁵⁶ Hz. Ebû Bekir döneminde, bir deve fiyatı yüzde yüz artarak 80 dirheme çıkmıştır. Hz. Ömer döneminde ise yüzde elli artarak 120 dirhem olmuştur. Böylece Hz. Ömer döneminde diyet bedeli, nakit olarak 12.000 (on iki bin) dirheme fırlamıştır.⁵⁷ Diyet bedelinin Emevîler döneminde de 12.000 (on iki bin) dirhem olarak uygulandığını görmekteyiz.⁵⁸ Bazı develerin (meselâ Horasan devesi diye bilinenlerin), Emevîler dönemindeki fiyatı bir servet değerindeydi. Öyle ki iki yüz dînâra (yaklaşık iki bin dirheme) alıcı buluyordu.⁵⁹ Ancak, normal bir devenin fiyatı, Emevîler döneminde 200 dirhem civarında seyrediyordu.⁶⁰ Buna göre, Hz. Ömer dönemine kıyasla deve fiyatlarının yüzde elli daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Normal bir koyun ise 20 dirhem,⁶¹ bir öküzün fiyatı ise, 30 dirhem civarındaydı.⁶²

Hz. Ömer, maaşlarda eşitlik ilkesini uygulamamasına rağmen, toplumun bütün kesimleri arasında sosyal adaleti sağlamak için büyük gayret sarf etmiştir. Zayıfların, fakirlerin gözetil-

⁵⁴ Mesûdî, II, 342-343; Batâyine, s. 114.

⁵⁵ Burada kastettiğimiz normal bir devenin fiyatıdır. Zirâ, Hz. Peygamber döneminde deve fiyatları, cinsine, kalitesine, yaşına vs. durumlara göre değişmekte idi. 22 dirhemden 800 dirheme kadar değişen fiyatlarda deve satılmaktaydı. Muhammed Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, (trc. Sâlih Tuğ), İstanbul 1991, II, 989.

⁵⁶ Ebû Yûsuf, diyet bedelini, 100 deve veya 1.000 dînâr veyâhut 10.000 dirhem olarak kaydetmiştir. Ebû Yûsuf, s. 339.

⁵⁷ İbn Şebbe, II, 756-757; Batâyine, s. 115. Ebû Yûsuf, Irak'takilere göre 10.000, Medîne'delere göre 12.000 dirhem olduğunu söyler. Ebû Yûsuf, s. 340.

⁵⁸ İsfehânî, *Eğâni*, XVI, 196-197.

⁵⁹ İsfehânî, *Eğâni*, XXI, 339.

⁶⁰ Kâdı Şüreyh, Kûfe Kunâse pazarında, normal özelliklere sahip bir deveyi 200 dirheme satmıştır. Vekî, Muhammed b. Halef b. Hayyân (ö. 306/918), *Ahbâru'l-Kudât*, I-III, Beyrut ts., II, 224-225.

⁶¹ Vekî, II, 347. Hz. Peygamber döneminde bir ya da yarım dînâra (yani 10 ya da 5 dirheme) bir koyun alınabildiği düşünülürse, koyun fiyatlarının iki misli arttığı görülür. Hamidullâh, *İslâm Peygamberi*, II, 988.

⁶² Belâzürî, *Ensâb*, VIII, 420.

mesi için valilerine devamlı talimatlar göndermiştir.⁶³ Arap kökenli olmayan Müslümanlara da (mevâlî) devlet hazînesinden maaş bağlamıştır.⁶⁴ Emeviler dönemine geldiğimizde, her ne kadar devletin kurucusu Muâviye'nin, maaş alanlara, devlet hazînesinde fazla mal-para birikince, aldıklarından daha fazlasını verdiği rivâyet edilirse de,⁶⁵ genel olarak Emeviler döneminde kendi iktidarlarını destekleyenler ve askerler dışındaki fakirler yeterince gözetilmemiş, bu da zenginler ile fakirler arasında ekonomik uçurumların oluşmasına sebep olmuştur.⁶⁶ Böylece toplumun bazı kesimleri, düzenli maaşları ve ganimetten aldıkları pay sayesinde maddi bakımdan iyi bir durumda bulunurken, geniş halk kitlesi geçim sıkıntısıyla yüzyüze gelmiştir. Buna karşılık yönetimin bu insanları rahatlatacak önlemleri almamakta ısrar etmesi devletin yıkılışının önemli sebeplerinden birini oluştur-

⁶³ Câhız, "Hicâbe", Resâil, II, 31.

⁶⁴ Hz. Ömer, mevâliden bâzı kimselerin, Araplara maaş verip de, mevâlîye vermediğini söyleyerek, vâlilerinden şikâyetle bulunmaları üzerine vâlilerine, bu insanları tahkîr etmemelerini, onları, Araplar ile eşit tutmalarını bildiren bir emir göndermiştir. Ebû Ubeyd, s. 221.

⁶⁵ Ebû Ubeyd, s. 234. Muâviye bir defasında, (muhtemelen Medîne vâlisi olan) Mervân b. el-Hakem'e maaşları ödeyecek kadar parayı denkleştirip göndermemişti, bu sebeple Yemen'den gelen zekat malları/paralarıyla, maaşları ödemeye kalkmış, ancak maaş alanlar, sarfedilmesi gereken yerler belli olan zekâtı alamayacaklarını, kendilerine cizye ve haraçtan toplanan vergilerle maaşlarının ödenmesini istemişlerdir. Muâviye de bu isteği gerçekleştirmiştir. Ebû Ubeyd, s. 241-242.

⁶⁶ Belâzûri, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö. 892/279), *Fütûhu'l-Buldân (Ülkelerin Fetihleri)*, (trc. Prof. Dr. Mustafa Fayda, Ankara 1987, s. 309-310, 673-674; Zeydan, I, 119; Huleyf, s. 62. Muâviye, parayı, toplumdaki sosyal adaleti sağlamak için değil, kendisine muhâlif olanların direncini kırmak, gönlünü kazanmak, kendine destek olanların da bağlılıklarını daha da artırmak için kullanırdı. Dolayısıyla o, toplumun çeşitli kesimleri arasındaki servet eşitsizliğini kaldırmaktan ziyade, Emevî iktidarının pekişmesini birinci hedef olarak görmüştür. Böylelikle istediğine maaş bağlamış, istediğine bağlamamıştır. (Zeydan, IV, 136-138). Emevîler'in son dönemlerinde -Mervân b. Muhammed dönemi- Mekke'yi istilâ eden hâricî liderlerinden Hamza da, Emeviler döneminde zengininin daha zengin, fakirin ise, daha fakir hale geldiğini belirtmektedir. (Belâzûri, *Ensâb*, IX, 292). Ancak, Emevîler'in hepten halkı ve özellikle de yoksul ve yardıma muhtaçları unuttuklarını söylemek doğru değildir. Bütün ülkeyi kapsamasa da, Velid b. Abdülmelik, Şam'da engelli insanlara bağışlarda bulunmuş, yürüme engellilere ve körlere bir yardımcı tahsis etmiştir. İbnu'l-Esir, V, 16.

muştur.⁶⁷ Ehl-i zimme'nin cizye vergisi Muâviye'nin talimatıyla bazı bölgelerde artırılmıştır.⁶⁸

Emeviler'in iktidarı nasıl kullandıklarını, kendisi de bir Emevi olan fakat adalet ve hakkaniyetten ayrılmamaya özen gösteren Ömer b. Abdülaziz'in aşağıdaki sözleri en güzel bir şekilde özetlemektedir: “*Ey Mervânoğulları! Ümmetin malının yarısı sizin elinizdedir. Hiç olmazsa bunun yarısını, beytü'l-mâla iâde edin*”.⁶⁹ Diğer Emevî halifeleri de bazı istisnâları hâriç, hep kendi destekçilerinin maaşlarını artırma, muhâliflerinin maaşlarını kesme yönünde bir siyâset izlemişlerdir.⁷⁰ Hz. Ömer döneminde İslâm'da önceliği olan Muhâcirlere 5.000 dirhem, Ebû Süfyân'a ise 2.000 dirhem maaş bağlanmıştı. Muâviye iktidara gelince, en yüksek maaşı 2.000 dirheme düşürdü. Bunu, babasının şerefini artırmak için yapmıştı.⁷¹ Hz. Ömer'in maaş bağladığı süt çağındaki çocuklar, Muâviye döneminden, genel olarak çocuklar ise Abdülmelik b. Mervân döneminden itibaren bu haklarından mahrûm kılındılar.⁷² Yine Emevî halifeleri⁷³ ve valilerinden bazıları, halka ağır ve haksız vergiler yüklemişler⁷⁴ ve insanların maaşlarını kesmişlerdir.⁷⁵ Ehl-i zimme ile yapılan anlaşmalara yeterince bağlı kalmayanları da vardır. Bunlardan birisi Haccâc'tır.⁷⁶ Annesi Hıristiyan olan Irak genel valisi Hâlid b. Abdullâh el-Kasrî ise Müslüman olmayanları koruyup, Müslümanlara eziyet eder, vergi memurlarını onlardan tayin eder, Müslüman kadınlara, Ehl-i zimme'nin musallat olmasına ve onlara tecâvüz etmesine

⁶⁷ İsmail Yiğit, “Emeviler”, *DİA.*, İst. 1995, XI, 103.

⁶⁸ Nitekim Mısır bölgesinin cizyesi şahıs başına bir kırât (yak. yarım dirhem) artırılmıştır. Belâzürî, *Futûh*, s. 312.

⁶⁹ Belâzürî, *Ensâb*, VIII, 130, 177.

⁷⁰ Zeydan, IV, 139, 141, 149.

⁷¹ el-Âbî, el-Vezîr el-Kâtib Ebû Sa'd Mansûr b. el-Hüseyin (hö. 461), *Nesrû'd-Dürr*, I-VII, (thk. Komisyon), Mısır 1981-1989, III, 42.

⁷² Belâzürî, *Futûh*, s. 671.

⁷³ Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus) (ö.m:1286), *Abu'l-Farac Tarihi*, I-II, (trc. Ömer Rıza Doğrul), Ankara, 1945-1950, I, 195.

⁷⁴ Belâzürî, *Futûh*, s. 106; *Ensâb*, VII, 278, 282; Zeydan, II, 32-33, 35. Emeviler'in vâlilerinden istediği şey, yöneticisi buldukları yerde sosyal adaleti sağlamak değil, kendilerine itaat ve sadakat idi. Bunun dışındaki her türlü tavırlarını hoş görmeye meyilli idiler. Dolayısıyla valiler, halka her türlü zulmü yapabilmekte, halka ağır vergiler koyabilmekte idiler. Zeydan, IV, 145-146.

⁷⁵ Belâzürî, *Ensâb*, VII, 380.

⁷⁶ Belâzürî, *Futûh*, s. 416. Bir diğeri ise, Abdülaziz'dir. Zeydan, II, 35.

göz yumardı.⁷⁷ Emevî halifesi Süleymân ise devlet yönetimindeki kötü siyâsetiyle tanınır⁷⁸ ve 'Hebennekatü'l-Âişî' (ihtiyâcı olana değil, olmayana veren, fakiri bırakıp, zengine veren ahmak) lakabıyla tanınırdı. İfade ettiğimiz gibi, mal ve serveti bulunanlara bağış ve yardımlarda bulunur, fakat asıl yardım edilmesi gereken fakirleri mahrum bırakırdı.⁷⁹

Emevî halifelerinin ve yöneticilerinin haksızlıklarını, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi bizzat dile getiren kendisi de Emevi olan devlet başkanı Ömer b. Abdülaziz'dir. Ömer b. Abdülaziz, dönemde haksız vergilerin çoğunu kaldırmış,⁸⁰ Hz. Ömer döneminden beri verilen atâları artırmıştır.⁸¹ Sosyal adaletin tesisi için fakirlere, borçlulara, kimsesizlere, evlenecek gençlere ve hacca gitmek isteyenlere para yardımında bulunulmuştur. Sütten kesilen çocuklara Hz. Ömer döneminde verilen 100 dirhemi ödemeye devam etmiştir.⁸² Ömer b. Abdülaziz, bu para yardımını, sadece

⁷⁷ Belâzürî, *Ensâb*, IX, 90, 95-96. Valilikten azledildikten sonra, onun atamış olduğu vali ve görevlilerin sorguya çekilişi ile ilgili bk. Belâzürî, *Ensâb*, IX, 110.

⁷⁸ Ömer Ferrûh, *Târîhu Sardi'l-İslâm ve'd-Devleti'l-Ümeviyye*, Beyrût 1986, s. 166-167; Mevlüt Koyuncu, *Emevîler Döneminde Saray Hayatı*, İstanbul 1997, s. 129.

⁷⁹ Belâzürî, *Futûh*, s. 615. Belâzürî, *Ensâb*, VIII, 103'te ise, 'Hebennekatü'l-Kaysî' olarak bahseder ve Süleymân'ın, 'Ben, Allâh'ın, durumunu düzeltmediğini düzeltmem, düzettiğini de bozamam' derdi. Onun, gereksiz ihsânlarıyla ilgili bk. (Belâzürî, *Ensâb*, VIII, 112). Ancak Süleymân'ın affedilicilik yönüyle de öne çıktığını belirtmemiz gerekir. Haccâc'ın zulmüyle hapislere doldurulan binlerce insanı serbest bırakmıştır. İbn Kuteybe, s. 360; Nüveyri, XXI, 353.

⁸⁰ Nitekim satışı yapılan ya da şehre başka yerden getirilen her hangi bir ticârî eşyadan, devlet görevlilerinin aldığı meşrû olmayan aynî ya da nakdî bir meblağ olan 'mükûs', onun tarafından kaldırılmıştır. Ömer b. Abdülaziz döneminden önce bazı yerlerde, 'Beytü'l-Mükûs' denilen bir kurum bile bulunmakta idi. Nitekim II. Ömer, Mısır ile Remle arasındaki bir yerde bulunan Refh denilen yerdeki 'Mükûs Binâsı'nı yıktırılmıştır. Hz. Peygamber de, mükûs alanların cehennemlik olduklarını bildirmiştir. (Bk. Ebû Ubeyd, s. 569-470; Makrizî, Takıyyuddîn Ahmed b. Ali (ö. 1441/845), *el-Mevâiz ve'l-İtibar bi Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr*, I-IV, Mısır 1324, I, 167). Yine, Irak bölgesinde uygulanan vergi zulmüne son verilmesini, Nevruz ve Mihricân'da yöneticilere hediye sunma âdetini kaldırmıştır. Belâzürî, *Ensâb*, VIII, 147-148.

⁸¹ Bu maaşlar, Emevîler döneminde zaman zaman azaltılmış ya da bazı hak sahiplerinden tamamen kaldırılmıştı.

⁸² Belâzürî, *Ensâb*, VIII, 151, 185; Taberî, Ebû Ca'fer, Muhammed b. Cerîr (h. 224-310), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, I-V, Beyrût 1407, IV, 70; İbnu'l-Esîr, V, 59. Hz. Ömer, süt çocuklarına da maaş ödemekteydi. Ömer b. Abdülaziz ise, bu maaşı sütten kesildikten sonra vermeyi uygun görüyordu. Çünkü ona

Araplar'a değil, mevâliye ve hatta Ehl-i zimme'ye de yapmıştır.⁸³ Ehl-i zimme'den birçoğunun cizye vergisinden kurtulmak için Müslüman olduğunu yazan valisine, "Allah Muhammed'i (sav.) vergi memuru olarak değil İslâm'ı tebliğ için gönderdi. Kim Müslümanlığını ilân eder, sünnet olur, Kur'an'dan birkaç sûre okuyabilirse, artık ondan cizye düşmüş olur" diye yazdı.⁸⁴ Böylece devletin farklı etnik, dinî ve kültürel gruplarına mensup vatandaşları arasındaki ayrımcılığı yumuşatmıştır. Ayrıca mesleğini icrâ etmek isteyenlere, çiftçilere ve Ehl-i zimme'ye bugünkü tâbirle bir ya da iki yıl sonra geri ödemeli devlet kredisi vermiştir.⁸⁵ Ömer b. Abdülaziz, kendi çağında insanca yaşamak için bir kişinin sahip olması gereken şeyleri (havâici asliyeyi) şöylece belirlemiştir: "Herkesin içinde oturabileceği bir evi, işlerini gördürebileceği hizmetçi ya da işçileri, binek ya da savaş aracı olarak bir atı ve evine serebileceği yaygıları bulunmalıdır".⁸⁶ Ancak Ömer b. Abdülaziz'in kısa süren hilâfeti dönemindeki bu güzel uygulamaları, yerine geçen Yezîd b. Abdülmelik döneminde eski hâline döndürülmüş ve zulüm yeniden başlamıştır.⁸⁷ III. Yezîd ise, II. Velid'i öldürüp yerine geçtikten sonra okuduğu hutbede Emevî yönetiminin hal-

göre, süt çocuğunun bakımını babasının sağlaması gerekliydi. Ebû Ubeyd, s. 224-225, 234-235.

⁸³ Ömer b. Abdülaziz'in şu tavrı tam bir sosyal devlet anlayışını ortaya koymaktadır: "Ehl-i zimme'den yaşlılara beytül-mâldan yardım yapılmasını emrederek, Hz. Ömer'den şu rivâyeti aktarmaktadır: Ehl-i zimme'den yaşlı birisi kapı kapı dilenirken Ömer onu görmüş ve, 'Gençliğinde senden cizye aldık, yaşlanınca ise sana bizim ücret vermemiz gerekir' demiş ve beytül-mâldan yardımda bulunmuştur." (Ebû Ubeyd, s. 44-45, 48-49; Belâzûri, *Ensâb*, VIII, 204.) Ebû Yûsuf, aynı haberi Hz. Ömer için anlatır. (Bk. Ebû Yûsuf, s. 291-292). Ömer b. Abdülaziz, aynı şekilde valilerine yazdığı mektupta, Araplar ile mevâlinin bir tutulmasını istemiştir. Ebû Ubeyd, s. 221. Cizyesini ödeyemeyenlere de yardımda bulunmuştur. Ebû Ubeyd, s. 235; Belâzûri, *Ensâb*, VIII, 147, 185; Taberî, 1407, IV, 70.

⁸⁴ Belâzûri, *Ensâb*, VIII, 146.

⁸⁵ Ebû Ubeyd, s. 235; Belâzûri, *Ensâb*, VIII, 185.

⁸⁶ Batâyine, s. 158-159; Belâzûri, *Futûh*, s. 670-671. Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğu rivâyet edilir: "Kendisine görev verdiğimiz kişi, elde ettiği gelirlerle, bekar ise evlensin, evi yoksa ev sahibi olsun, bineği yoksa binek alsın, hizmetçisi yoksa hizmetçi edinsin, ama bunların dışında mal, mülk ve servet edinirse, kuyâmet gününe hâin ve hürsüz olarak gelir". (Ebû Ubeyd, s. 246). Ömer b. Abdülaziz de, bütün bunları, devletin vatandaşları için esas almıştır. Ebû Ubeyd, s. 495.

⁸⁷ Belâzûri, *Ensâb*, VIII, 141, 244-245; İbnu'l-Esîr, V, 64-65; Batâyine, s. 160. Emevîlerin, vergi toplamada halka gösterdikleri zulümler ile ilgili ayrıca bk. Van Vloten, s. 19-23.

ka karşı uyguladığı adaletsiz yönetimi âdetâ itirâf eder ve kendisinin böyle davranmayacağını deklare eder.⁸⁸ Zira Emevî yöneticilerinin yaptıkları maddî ve mânevî zulümler ve adaletsizlikler, toplumun değişik katmanlarında büyük yaralar açmış olacak ki, muhâlif şairlerin şiirlerinin ana temalarından birini oluşturmuştur.⁸⁹ Velid b. Yezid öldürüldükten sonra yerine geçen III. Yezid'in okumuş olduğu hutbe, Emevîler'in daha önceki dönemlerde halka yaptıkları zulümleri itirâf edip özetler niteliktedir. Bu sebeple ayrıntısıyla buraya almayı uygun gördük. “*Ey insanlar! Size söz veriyorum. Taş taş üstüne, tuğla tuğla üstüne koyup da binâ yapmayacağım. Kanallar kazdırmayacağım. Mal biriktirip de onu eşe dosta ya da evlâda vermeyeceğim. Her hangi bir şehirdeki fakir ve yardıma muhtaç insanların ihtiyacı giderilene kadar o şehrin zenginliğini ve servetini, başka bir şehre nakletmeyeceğim. Eğer buna rağmen fazlalık olursa, onu en fazla ihtiyacı olan yere nakledeceğim. Kapımı size açık tutacağım. Zenginlerin fakirleri yiyip bitirmesine göz yummayacağım... Her sene maaşlarınızı, her ay da aylık aynı yardımınızı düzenli olarak alacaksınız. Tâki geçim sıkıntısı ve zengin ile fakir arasındaki uçurumlar ortadan kalksın*”.⁹⁰

Bu metinden açıkça anlaşıldığı üzere Emevî hânedânı iktidâr olmanın avantajlarını ve nimetlerini sonuna kadar değerlendirip, haklı ya da haksızlığına bakmadan muhteşem saray, köşk ve mâlikânelerde lüks içinde yaşıyorlardı. III. Yezid, halkın onların bu haksızlık ve zulümlerinden bıktığının farkında olarak bundan böyle şahsı için taşı taş üstüne koymayacağını, kendisi ve ailesi için mal biriktirmeyeceğini, gelirlerin öncelikle toplanan yerdeki lere harcanacağını, hilâfet kapısının herkese açık olup mazlumların şikâyetlerini dinleyeceğini, Ehl-i zimme'ye de fazla vergi yüklemeyeceğini, maaşların zamanında ödeneceğini, âdil bir dağıtım la ve paylaşım la fakirlerin ekonomik durumlarının yükseltileceğini belirtir. Anlaşılan o ki, toplumda ağır sosyo-ekonomik sıkıntılar ve zulüm söz konuydu. Eğer ortada bu türden sorunlar olmasaydı, bu söylemiş olduklarının bir anlamı olmazdı.

⁸⁸ Belâzürî, *Ensâb*, IX, 192; el-Âbi, III, 69; İbnu'l-Esir, V, 244.

⁸⁹ Örneğin, Hâşimî yanlısı Kümeyt, şiirlerinde ve özellikle de Hâşimiyât'ında bunu açıkça işler. Geniş bilgi için bk. İbrahim Sarıçam, Kümeyt b. Zeyd el-Esedî ve Hâşimiyât'ı II, *AÜFD.*, Ankara, 1997, S: XXXVII, s. 201-232. Özellikle de, s. 225-226.

⁹⁰ Belâzürî, *Ensâb*, IX, 192; el-Âbi, III, 69-70; İbnu'l-Esir, V, 244.

Emevî idarecilerinden bir kısmı yöneticiliği, mal biriktirmenin aracı olarak görmekteydi. Birçok vali yapmış olduğu yöneticilik sayesinde muazzam servetlere ulaşmıştır. Mühelleb'in, Haccâc tarafından Ehvâz'a vali atandığında 1 milyon dirhemi, oğlu Yezid'in Horasan'da 6 milyon dirhemi vardı. Hâlid b. Abdullâh el-Kasrî, valiliği döneminde 20 milyon dirhem servet biriktirmişti. Böylece yöneticilik, servetle ve zenginlikle eş anlamlı hale gelmişti.⁹¹

Müslüman halkta, Emevî yöneticilerine ödenen vergi ve zekâtların yerine gitmediği, hak sahiplerine verilmediği şeklinde yaygın bir kanaat vardır. Çünkü halk, zekâtlarını devlete verip vermemekte tereddüt etmekte ve dönemin önde gelen din âlimlerine, bu konuda sorular sormaktaydılar. Din âlimlerinin, '*zekâtınızı yöneticilere verin*'⁹² şeklindeki tavsiyelerine, '*ama onlar, bu verdiklerimizi yerinde kullanmıyorlar*',⁹³ yani ihtiyaç sahiplerine ve hak edenlere teslim etmiyorlar, şeklinde itirazlarını da belirtmekten çekinmiyorlardı. Bu ifadeler göstermektedir ki halk, yöneticilerin genel tutumlarından memnun değildir.

Toplumda, sosyal adaletsizliğe sebep olan diğer bir husus da, rüşvet meselesidir. Hz. Osman döneminde başladığı bildirilen⁹⁴ ve Emevîler döneminde yaygınlaşan rüşvet olaylarının içinde valilerin,⁹⁵ hâcîplerin (özel kalem müdürlerinin)⁹⁶ ve kâdılarının (yargıçların) bulunduğu bilinmektedir. Öyle ki, dönemin halifelerinden Abdülmelik bu konuda şiir bile yazmıştır.⁹⁷

Emevîler döneminde İslâm toplumunun halk ve üst tabakaları arasında, servet bakımından büyük uçurumların olması, zenginler ile fakirler arasındaki ekonomik farkın dikkat çekici bir şekilde bulunması;⁹⁸ kısacası, sosyal adaletin sağlanamaması, halka yapılan zulüm ve haksızlık, başta bazı halifeler olmak üzere Emevî yöneticilerinin çoğunun eğlenceye, zevke sefâya düşkün-

⁹¹ Dayf, s. 209.

⁹² İbn Ömer, 'ıçki içseler de, yöneticilere verin' demektedir. Ebû Ubeyd, s. 5/7-508.

⁹³ Ebû Ubeyd, s. 504, 508,

⁹⁴ Yâkût el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdullâh b. Abdullâh (ö. 1228/626), *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Dâru'l-Fikr, Beyrût ts., Dâru'l-Fikr, I, 434.

⁹⁵ Belâzürî, *Ensâb*, VI, 249.

⁹⁶ Belâzürî, *Ensâb*, V, 36-37; el-Âbi, IV, 133.

⁹⁷ Belâzürî, *Ensâb*, VII, 252; Vekî, I, 56.

⁹⁸ Abdürrezzâk Sa'd Fehmî, *el-Âmmetü fî'l-Bağdât fî'l-Karnî's-Sâlis ve'r-Râbü'l-Hicrî*, Beyrût 1983, s. 180.

lûğü, devletin sonunu hazırlayan sebeplerden birisi olarak görülmektedir.⁹⁹

Ancak, ilk fetih hamleleriyle zenginleşen sahâbe kadar adalet ruhuna sahip olmasalar bile, yine de bütün her şeyin sorumlusu olarak Emevî yönetimini ve hânedânını itham etmek gerekmez. Toplumda bazılarının elinde, bu kadar muazzam bir şekilde biriken servetin doğuracağı bir reaksiyon meydana gelecekti ve geldi de. Esasen bu reaksiyon Emevîler döneminde değil, daha önceki dönemde, yani Hz. Osman döneminde patlak vermiş ve Emevîler boyunca da artarak devam etmiştir.¹⁰⁰ Biz bu reaksiyonun, eğlence ve lüks düşkünlüğüne; adâletsiz ve meşrû olmayan paylaşımına karşı şiddet şeklinde tezâhür ettiğini görmekteyiz.

Emevîler döneminde paranın genellikle yöneticilerin, eşrâfın ve zenginlerin elinde dolaştığını ve günlük hayatta giderek önem kazanmaya başladığını, Araplar'ın belki de tarihlerinde hiç görmedikleri kadar parayla yüz yüze geldiklerini söyleyebiliriz. Halîfeler ve yöneticiler, kendilerini eğlendiren, destekleyen, reklâmını yapan şair ve şarkıcılara, yandaşlarına, destekçilerine dönemin şartlarına göre astronomik diyebileceğimiz derecede paralar ih-sân ediyorlardı.¹⁰¹ Sadece şairliği ile ya da müzisyenliğiyle milyonlarca dirhem kazananlar vardı. Emevîler kendilerini destekleyen Arap eşrâfına bir verişte bir milyon dirhem ihsânda bulunabiliyorlardı.

Öte yandan, isrâf kabul edilebilecek bu savurganlık başka alanlarda da kendini göstermiştir. Nitekim eşrâf kadınlarının ya da kızlarının, yöneticiler ile olan evliliklerinde, mihir olarak astronomik fiyatlar söz konusuydu. Örneğin Abdullâh b. Ca'fer, kızı Ümmü Gülsüm'ü, Haccâc ile evlendirdiği zaman Haccâc, Abdullâh'a açıktan 2.000.000 (iki milyon), gizlice ise 500.000 (beş yüz bin) dirhem vermişti. Abdullâh, Abdülmelik b. Mervân'ın huzûruna çıkmak için Şam'a geldiğinde, Abdülmelik'in oğlu Velid b. Abdülmelik, ona, kızını Haccâc'la evlendirdiği için kızmıştır. Abdülmelik ise, Haccâc'a mektup yazarak Ümmü Gülsüm'ü boşamasını ve böyle bir evliliğin fiilen gerçekleşmemesini emretmiş-

⁹⁹ Mesûdi, III, 241.

¹⁰⁰ Van Vloten, s. 18.

¹⁰¹ Zeydan, I, 119-121.

tir. Zaten Haccâc, Ümmü Gülsüm ile dünya evine girmeden ölmüştür.¹⁰²

Emevî toplumunun en üst tabakasında yer alan aristokratlar ve zenginlerin durumu yukarıda ifade etmeye çalıştığımız gibiydi. Acaba, en alt tabakada yer alan fakirlerin, gariplerin durumu nasıldı? İşte şimdi onlara yakından bakalım.

b. Fakirler

Arapça'da "omurgası kırılmış kimse"nin sıfatı olarak kullanılan fakir, benzetme yoluyla, bir işe güç yetiremeyen, başkasına muhtaç ve sıkıntı içinde olan insan için isimleşmiş bir sıfat olmuştur.¹⁰³ İslâmiyet'te fakirlik kınanan bir durum değildir ve hiçbir zaman aşağılama ve horlama sebebi olmamıştır. Çünkü maddî zenginlikten ziyade mânevî zenginliğe değer verilmiştir.¹⁰⁴ Ancak fakirlik mutlak olarak iyi bir husus olarak da görülmemiş bilakis, fakirliğin "büyük ölüm" olduğu belirtilmiş, Hz. Peygamber'in fakirlikten Allah'a sığınırım diye dua ettiği de bilinmektedir.¹⁰⁵ Bunun yanında, Hz. Peygamber'den, ilk bakışta fakirliğin hem lehinde ve hem de aleyhinde görülebilecek rivâyetlerin gelidiği görülmektedir. Halbuki fakirliğin aleyhinde gibi görülen rivâyetlerde, fakirlikle ve yoksullukla mücadele edilmesi ve fakirlerin korunması konusunda gayret gösterilmesinin teşvik edildiği görülmektedir. Fakirliğin lehinde gibi görülen rivâyetlerde ise, yoksulluk karşısında sabır ve metanet gösterilmesi gerektiği ve fakirliğin insan için bir eksiklik olmadığı vurgulanmaktadır.¹⁰⁶

Maddî zenginliğin, asâlet, tecrübe, bilgi, ahlâk, cömertlik, doğruluk kadar değer görmediğini, bazı meslek erbâbının çok zengin olmasına rağmen, yöneticiler ve halk nezdinde ya da sos-

¹⁰² İbn Abdırabbih, Ebü Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî (hö. 428), *Kitâbu'l-'İkdi'l-Ferîd*, I-VII, (thk. komisyon), Kâhire 1940-1973, II, 71-72.

¹⁰³ Ali Bardakoğlu, "Fakir", *DİA.*, İst. 1995, XII, 129.

¹⁰⁴ Câhız, "*İstihkâku'l-İmâme*", *Resâil*, IV, 170; Ebsîhi, Şihâbuddîn Muhammed b. Ahmed el-Ebsîhi (h.ö. 850), *el-Müstatraf fî Külli Fennin Müstazraf*, I-II, (thk. Müfid Muhammed Kamiha), Beyrût 1986, Beyrût 1986, II, 105; Ebsîhi, *el-Müstatraf fî Külli Fennin Müstazraf*, I-II, Beyrût 1987, II, 28, 36-37; Bardakoğlu, "Fakir", *DİA.*, s. 130.

¹⁰⁵ Buhâri, Ebü Abdullâh Muhammed b. İsmâil (ö. 256/870), *el-Câmiu's-Sahih*, I-VIII, İstanbul 1992, Cihâd ve's-Siyer, 74; Ebsîhi, Beyrût 1987, II, 28.

¹⁰⁶ Bu konuda, gerek fakirlikle ilgili Hz. Peygamber'den gelen rivâyetler için ve gerekse fakirlikle ilgili değerlendirmeler hakkında geniş bilgi için bk. Bardakoğlu, "Fakir", *DİA.*, s. 129-131; İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve ve Evrensel Mesajı*, Ankara 2003, s. 356-358.

yal hiyerarşide servetine uygun yer edinemediği görülmektedir. Bu durum da, önemli olmakla birlikte,¹⁰⁷ maddî zenginliğin, birinci derecede bir değer olmadığını göstermektedir. Ancak, eşrâftan olmakla paralel bir durum arzeden zenginliğin, gündelik hayatta büyük kolaylıklar sağladığı âşikârdır.¹⁰⁸ Asâlet ve soyluluk temelinde toplumun çeşitli tabakalara ayrıldığı Ortaçağ, hatta 18. Yüzyıl Avrupa'sında bile büyük ve zengin tüccarların servetleriyle orantılı toplumsal bir mertebe edinememiş olmaları da ilginçtir.¹⁰⁹

Kâdı Şüreyh, zamanının normal yiyeceğini “*ekmek, yağ ve sirke*” şeklinde ifade eder. Et yemeyi nasıl gördüğünü sorduklarında ise bunun normalin üzerinde bir besin maddesi olduğunu belirtir.¹¹⁰ Yine de zenginlerin ve imkânı olanların evlerinde etin, hem de en iyisinin eksik olmadığı da bilinmektedir.¹¹¹

Fakirlerin çoğunun ise yiyeceği oldukça basitti. Aylarca et ya da tatlı yüzü görmüyorlardı.¹¹² Câhız'ın tanımıyla fakirler,¹¹³ “aş (yemeği) salk (yabani pancar yaprağı),¹¹⁴ giysisi cepsiz ve kolsuz

¹⁰⁷ Maddî zenginlik de, meşrû yoldan kazanılır ve meşrû bir şekilde harcanır ise aslâ kınanmamıştır. Hz. Peygamber ve sahâbenin çoğu maddî zenginliğe karşı olmadıkları gibi, onu övmüşler ve fakirlikten daha iyi olduğunu beyân etmişlerdir. Daha doğrusu zenginlik de fakirlik de yerine göre övülmüş, yerine göre yerilmiştir. Zengin olup da malını Allâh yolunda harcayan kişi ile fakir olup da sabretmesini bilen kişi övülmüştür. Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed b. Ebî'l-Hasen (hö. 386), *Kûtu'l-Kulûb fî Muâmeleti'l-Mahbûb*, I-IV, Mısır 1932, IV, 83-88; Kettâni, (trc. Ahmet Özel), I, 9-10.

¹⁰⁸ Zenginlik ve fakirlik, İslâm toplumunda salt olarak ne iyi ne de kötü olarak görülmüştür. Bu ikisi hakkında duruma ve şartlara göre değişen hükümler vardır. İsfehânî, hem ‘zenginliğin övülmesi ve fakirliğin kınanması’ ve hem de ‘zenginliğin kınanması ve fakirliğin övülmesi’yle ilgili ayrı ayrı iki başlık açmış ve burada meseleyi ele almıştır. Bk. er-Râgib el-İsfehânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, *Muhâdarâtu'l-Üdebâ ve Muhâverâtu's-Şu'arâ ve'l-Büleğâ*, I-II, Mısır, 1287, I, 309-313, 317 vd.

¹⁰⁹ Fernand Braudel, *Maddî Uygarlık-Mübâdele Oyunları*, (trc. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara 2004, s. 50.

¹¹⁰ Vekî, II, 393.

¹¹¹ Geniş bilgi için bk. Altınay, s. 279 vd.

¹¹² Et, bugün de olduğu gibi zengin olmayan insanların devamlı yiyebileceği bir besin maddesi değildi. Vekî, II, 293; Fehmî, s. 210.

¹¹³ Tevhîdî, bu tanımları, kıssacı Abdü'l-'Alâ'dan naklederek verir. Ebû Hayyân et-Tevhîdî (ö. 414 / 1023), *el-İmtâ' ve'l-Müânese*, I-III, (thk. Ahmed Emîn-Ahmed ez-Zeyn), Kâhire ts., III, 15.

¹¹⁴ Pazi, ispanakgillerden bir tür yabani pancar. Bk. İsfehânî, *Eğânî*, XIX, 159; Cevâd Ali, VII, 60; D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 1996, s. 896.

gömlek (kamîs), ekmeği parça ve kırıntı; eti de, balıkçıların işe yaramaz diye attıkları küçük ya da kılçıklı balıklar”¹¹⁵ olan halk kesimidir. Çoğunun yiyeceği, kalitesiz undan yapılan ekme ve hurmadır.¹¹⁶ Fakirlerin, güçleri olmadığı gibi, dilleri de kısa ve tesirsiz olmuştur her zaman.¹¹⁷

Toplumda zengin olmanın da, fakir olmanın da çeşitli sıkıntıları vardır ve her zaman olmuştur. Özellikle Basra ve Kûfe gibi her türlü ırkın, ideolojik ve siyasi yapılaşmaların keskin olduğu bazı kozmopolit kentlerde zenginlik, çekememezliğe ve hasede, fakirlik ise hor görülmek ve ezilmeye sebep oluyordu.¹¹⁸

Toplumun çoğunluğunu oluşturan ve büyük servetlere ulaşamayan genel halkın içinde Arap, mevâlî, köle/câriyeler ve gayrimüslim kimseler bulunmaktaydı. Fakirlerin hallerinden memnûn olduğunu söylemek mümkün değildir. Nitekim, fakirlikten, onun getirdiği geçim darlığından ve kötü hayat şartlarından şikâyet, dönemin şairlerinin şiirlerinde mizâhî bir üslûpla ifâdesini bulmuştur. Özellikle İbn Abdal ve onun öğrencisi olan Ebû Dülâme, fakirliğin çeşitli sıkıntılarını mizâhî bir şekilde işlemişlerdir.¹¹⁹

Zengin tüccarlar ve bilginler merkeze yakın yerlerde konutlarını yapıp yaşayabilirken,¹²⁰ nüfusun çoğu merkezin dışında, küçük sokakları ana caddeye açılan, çıkmaz sokakları olan mahallelerde otururlardı.¹²¹ Özellikle *sonradan şehre gelenler (revâfid)*, şehrin varoşlarında, suyun, yeşilliğin, bahçelerin bulunmadığı, çorak, rutubetli, ot bitmeyen yerlere ev kurmak ve oralarda yaşamak zorunda kalırlardı. Hz. Ömer döneminde, Basra halkından bir zümre ile başkent Medîne’ye gelen Ahnef b. Kays, halifeye şikâyetinde bu olayı şöyle anlatmaktadır: “Diğer şehirlerinden olan kardeşlerimiz, eski milletlerin boş yerlerine, tatlı sularla ağacı bol bahçeler arasına yerleştiler. Bizler ise, çorak ve rutubeti kurumayan, ot bitmeyen, doğu tarafında tuzlu deniz, batı tarafında ise çöl bulunan bir yere indik. Bizim ne ekinimiz ne de sa-

¹¹⁵ Câhız, *Hayavân*, I, 107; Ebû Hayyân et-Tevhîdî, III, 15; Fehmî, s. 269; el-Âbî, IV, 273.

¹¹⁶ Câhız, “*fî'l-Cidd ve'l-Hezl*”, Resâil, I, 267; Cevâd Ali, VII, 575.

¹¹⁷ Ebşîhî, Beyrût 1986, I, 503.

¹¹⁸ Bahşel, s. 40.

¹¹⁹ Huleyf, s. 472-493.

¹²⁰ Hourani, s. 157.

¹²¹ Hourani, s. 157.

ğılacak hayvanımız vardır. Yiyeceklerimiz ve faydalanacağımız şeyler, çok dar boğazlardan bize gelmektedir. Zayıf bir adam tatlı su bulmak için iki fersahlık yere gitmek zorundadır. Suyu isteyen kadın da, düşmanın hırsından ve yırtıcı hayvanların yemesinden korkulan keçinin bağlanması gibi çocuğunu bağlayıp öyle suya gider. Eğer bizim en basit ihtiyaçlarımızı karşılamaz ve fakirliğimizi gidermezsen, yok olup giden kavimler gibi olacağız".¹²² Görüldüğü gibi bu metin, fakirlerin şehirlerdeki genel sıkıntısını açık bir şekilde gözler önüne sermektedir.

¹²² Belâzürî, *Futûh*, s. 513. Biraz farklı bir anlatım için bk. el-Âbî, V, 62.

SONUÇ

İslâm, makalemizde değindiğimiz gibi, günümüz sosyal devle-tinde insanca yaşamak için aranan özelliklere asırlar öncesinden açıkça vurgu yapmıştır. İş başına gelen duyarlı ve mütediyyin yöneticiler de onun gerçek pratiğini toplum hayatında uygulamaya çalışmışlardır. Bu sebeple, herkesin barınağa, bineğe, yeteri kadar giyeceğe ve yiyeceğe, hatta hizmetini gördüreceği bir hizmetçiye sahip olması gerektiğini beyan ederek, bunu gerçekleştirmek için çaba sarfetmişlerdir. Nitekim, mütediyyin ve duyarlı Emevî devlet başkanlarından Ömer b. Abdülaziz, Müslüman teb'anın refahıyla ilgilendiği kadar, gayrimüslimlerini de düşünmüştür. Müslüman çiftçilere, evlenecek gençlere, iş kuracak esnafa uygun şartlarda devlet kredisi verdiği gibi, ayırım gözetmeksizin aynı krediyi gayrimüslimlere de vermiştir. Hatta, gençliğinde devlete vergi veren ihtiyar gayrimüslimlerin yaşlılık çağında devlet hazinesinden bakımının üstlenilmesini emretmiştir. Bu da, bir nevi günümüz sosyal devletlerinde mevcut olan "emeklilik" ya da "yaşlılık aylığı" durumunu anırtmaktadır.

Bütün bunlara rağmen Emevîler, bir kısım devlet başkan ve yöneticilerinin kötü idaresi neticesinde genel olarak toplumsal sınıflar arasındaki ekonomik dengeleri koruyamamışlardır. Toprak sahipleri ve yöneticiler, ziraat ve tarım alanında çalışan köylülere kaldıracabileceklerinin üzerinde vergiler koymuşlardır. Zenginler, Emevî hânedânı ve nüfuzlular sınıfı toplumsal servetin / gelirin daima aslan payını alarak iyice zenginleşirken, fakirler ise daha da fakirleşmiştir. B. Lewis'in de haklı olarak işaret ettiği gibi, zenginleri oluşturan Emevî hânedânı ve yönetici sınıf ile, fakirleri teşkil eden köle ve mevali tabakası arasındaki ayırım her ne kadar Arap ile Arap olmayan unsurlar arasında ırkî engellerle ortaya çıkıyor ise de, aslında millî bağlardan ziyade sosyal ve ekonomik düzenden ileri geliyordu.¹²³ Bu yüzden birçok köylü topraklarını terk ederek, şehirlere kaçmaya çalışmıştır. Böylece, toplumsal sınıflar ve tabakalar arasındaki ekonomik ve sosyal dengesizlik ve adaletsizlikler, Emevî devletinin sonunu hazırlayan en önemli sebeplerden biri olmuştur.¹²⁴

¹²³ Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, İst. 1979, s. 83.

¹²⁴ Müsevi, Mustafâ Abbâs, *el-'Avâmilu't-Târihiyye li Neş'e ve Tetavvuri'l-Medîneti'l-'Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, Bağdat 1982, s. 315-316.

KAYNAKÇA

- ABDÜLGÂNÎ, Muhammed İlyâs, *Buyûtu's-Sahâbe havle'l-Mescidi'n-Nebeviyyi's-Şerîf*, Medîne 1420/1999.
- ALÎ, Cevâd, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab kable'l-İslâm*, I-X, II. Baskı, 1993/1413 byy.
- ALTINAY, Ramazan, *Emevilerde Günlük Yaşam*, Ankara 2006.
- APAK, Adem, *İslâm Siyâset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, Ankara 2001.
- BÂKİR, Abdulhâlık, "Basra", *DİA.*, İstanbul 1992, V, 110.
-*Ortaçağ İslâm Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara 2000.
- BARDAKOĞLU, Ali, "Fakir", *DİA.*, İst. 1995, XII, 129.
- BATÂYİNE, Muhammed Dayfullâh, *el-Hayatü'l-İkitâsâdiyye fî Sadri'l-İslâm*, Ürdün 1407/1987.
- BELÂZÜRÎ, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö. 892/279), *Ensâbu'l-Eşraf*, I-XIII, (thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Zirikli), Beyrut 1996/1417.
- BELÂZÜRÎ, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö. 892/279), *Fütûhu'l-Buldân (Ülkelerin Fetihleri)*, (trc. Prof. Dr. Mustafa Fayda), Ankara 1987.
- BRAUDEL, Fernand, *Maddi Uygarlık-Mübâdele Oyunları*, (trc. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara 2004.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil (ö. 256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, I-VIII, İstanbul 1992.
- CÂHİZ, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb (h. 159-255), *Resâilü'l-Câhîz*, I-IV, (thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Beyrut 1991/411.
- DAYF, Şevkî, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî-Asru'l-İslâm*, Kâhire ts.
- DOĞAN, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 1996.
- DURANT, Will, *İslâm Medeniyeti*, (trc. Orhan Bahaeddin), İstanbul ts.
- EBŞÎHÎ, Şihâbuddîn Muhammed b. Ahmed el-Ebşihî (h.ö. 850), *el-Müstatraf fî Külli Fennin Müstazraf*, I-II, (thk. Müfid Muhammed Kamiha), Beyrût 1986

- Beyrût 1986. Ebsihî, *el-Müstatraf fî Külli Fennin Müstazraf*, I-II, Beyrût 1987.
- EBÛ HAYYÂN ET-TEVHÎDÎ (ö. 414/1023), *el-İmtâ' ve'l-Müânese*, I-III, (thk. Ahmed Emîn-Ahmed ez-Zeyn), Kâhire ts.
- EBÛ TÂLİB EL-MEKKÎ, Muhammed b. Ebî'l-Hasen (hö. 386), *Kûtu'l-Kulûb fî Muâmeleti'l-Mahbûb*, I-IV, Mısır 1932.
- EBÛ UBEYD, el-Kâsım b. Sellâm (hö. 224), *Kitâbu'l-Emvâl*, (thk. Muhammed Halîl Hirâs), Kâhire 1981/1401.
- EBÛ YÛSUF (ö. 182/798), *Kitâbu'l-Harâc*, (trc. Mütercimzâde Muhammed Atâullâh Efendi; sadeleştiren: İsmail Karakaya), Ankara 1982.
- EL-ÂBÎ, el-Vezîr el-Kâtib Ebû Sa'd Mansûr b. el-Hüseyin (hö. 461), *Nesrû'd-Dürr*, I-VII, (thk. Komisyon), Mısır 1981-1989.
- ER-RÂGİB EL-İSFEHÂNÎ, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, *Muhâdarâtu'l-Üdebâ ve Muhâverâtü's-Şu'arâ ve'l-Büleğâ*, I-II, Mısır, 1287.
- FEHMÎ, Abdürrezzâk Sa'd, *el-Âmmetü fî'l-Bağdât fî'l-Karnî's-Sâlis ve'r-Râbü'l-Hicrî*, Beyrût 1983.
- FERRÛH, Ömer, *Târîhu Sardi'l-İslâm ve'd-Devleti'l-Ümeviyye*, Beyrût 1986.
- GREGORY, Abû'l-Farac (Bar Hebraeus) (ö.m:1286), *Abu'l-Farac Tarihi*, I-II, (trc. Ömer Rıza Doğrul), Ankara, 1945-1950.
- HAMÎDULLÂH, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, (trc. Sâlih Tuğ), İstanbul 1991.
- HOURANÎ, Albert, *Arap Halkları Tarihi*, (trc. Yavuz Alagan), İstanbul 2000.
- HULEYF, Yusûf, *Hayatü's-Şi'r fî'l-Kûfe ilâ Nihâyeti'l-Karnî's-Sânî li'l-Hicre*, Kâhire 1968/1388.
- İBN ABDİRABBÎH, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî (hö. 428), *Kitâbu'l-'İkdî'l-Ferîd*, I-VII, (thk. komisyon), Kâhire 1940-1973.
- İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî (ö: 276/889), *el-Maârif*, (thk. Servet Ukkâşe), Kâhire 1981.

- İBN SA'D, Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî el Basrî (hö. 230), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VI, (tlk. Süheyl Keyyâlî), Beyrût 1994/1414.
- İBN ŞEBBE, Ebû Zeyd Ömer en-Nemîrî (h. 173-262), *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*, I-IV, (thk. Fehim Muhammed Şeltût), Cidde 1394.
- İBNU'L-CEVZÎ, Cemâluddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed (hö. 597), *Telbîsü İblîs*, Mısır 1340.
- İBNU'L-ESÎR, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvâhid eş-Şeybânî (ö. 1232/630), *İslâm Tarihi-el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, I-XII, (trc. Komisyon), İstanbul 1985.
- İSFEHÂNÎ, Ebu'l-Ferec, Ali b. Hüseyin (h. 284/356), *Kitâbu'l-Eğânî*, I-XXIV, (thk. Komisyon), Beyrût 1963-1972.
- KETTÂNÎ, Muhammed Abdülhayy, *et-Terâtibu'l-İdâriyye-Nizâmu'l-Hukûmeti'n-Nebeviyye*, I-II, Beyrut ts.
- KETTÂNÎ, *et-Terâtibu'l-İdâriyye-Hz. Peygamber'in Yönetimi*, I-III, (trc. Ahmet Özel), İstanbul 1990-1993.
- KOYUNCU, Mevlüt, *Emevîler Döneminde Saray Hayatı*, İstanbul 1997.
- MAKRÎZÎ, Takıyyuddîn Ahmed b. Ali (ö. 1441/845), *el-Mevâiz ve'l-İtibar bi Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr*, I-IV, Mısır 1324.
- MESÛDÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (hö. 346), *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, I-IV, (thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), Beyrût ts.
- MEZ, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti-İslâm'ın Rönesansı*, (trc. Salih Şaban), İst. 2000.
- MÛSEVÎ, Mustafâ Abbâs, *el-'Avâmilu't-Târîhiyye li Neş'e ve Tetavvuri'l-Medîneti'l-'Arabiyeti'l-İslâmiyye*, Bağdât 1982.
- NÛVEYRÎ, Şihâbuddîn Ahmed b. Abdülvehhâb (h. 677-733); *Nihâyetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, I-XVIII, Kâhire 1923-1955.
- Nihâyetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, XIX-XXVII, (thk. Komisyon), Kâhire 1975-1985.
- SARIÇAM, İbrahim, *Hiz. Muhammed ve ve Evrensel Mesajı*, Ankara 2003.

- Kümeýt b. Zeyd el-Esedî ve Hâşimiyyât'ı II, *AÜFD.*, Ankara, 1997.
- SERAHSÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed (hö. 482), *Kitâbu'l-Mebsût*, I-XXX, İstanbul 1982-1983.
- TABERÎ, Ebû Ca'fer, Muhammed b. Cerîr (h. 224-310), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, I-V, Beyrût 1407.
- VEKÎ, Muhammed b. Halef b. Hayyân (ö. 306/918), *Ahbâru'l-Kudât*, I-III, Beyrut ts.
- VLOTEN, Gerlof Van, *Emevîler Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şia ve Mesîh Akîdeleri Üzerine Araştırmalar*, (trc. Mehmed S. Hatiboğlu), Ankara 1986.
- YÂKÛT EL-HAMEVÎ, Şihâbuddîn Ebû Abdullâh b. Abdullâh (ö. 1228/626), *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Dâru'l-Fikr, Beyrût ts., Dâru'l-Fikr.
- YİĞİT, İsmail, "Emeviler", *DİA.*, İst. 1995, XI, 103.
- ZEYDAN, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I-V, (trc. Zeki Meğamiz), İstanbul 1971.